

В. В. Станіславської (Київ)

Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.)

Історія взаємовідносин запорозьких козаків з кримськими татарами свідчить, що періоди боротьби між ними часто змінювалися політичним та економічним співробітництвом. У досліджуваній час це значною мірою зумовлювалося зовнішньополітичними чинниками. Зокрема, мирні угоди між Російською державою і Османською імперією, укладені на початку XVIII ст., стали причиною кардинальної зміни політичних відносин Запорозької Січі з Кримським ханством. Так, у грудні 1699 р. в хорватському місті Карловічах було підписано дворічне перемир'я, згідно з яким на кордоні двох держав мали припинитись бойові дії, розбої й грабежі, а всі порушники мирних угод — покарані¹. А оскільки Україна була безпосереднім сусідом Туреччини, то в Батурин було послано царську грамоту з повідомленням про Карловицьке перемир'я. Невдовзі після її отримання Мазепа оголосив про перемир'я українському народу².

У той час запорозькі козаки вели активні бойові дії проти татар і, незважаючи на мирні угоди, не збирались їх припиняти. Звістка про це дійшла до Москви і викликала гостро негативну реакцію російського уряду. Петро I віддав розпорядження про негайне відправлення до гетьмана наказу про заборону низовому війську чинити походи на Крим³. Аналогічних заходів було вжито і в Константинополі. Звідти турецький візир направив кримському хану Девлет-Гірею II послання, в якому забороняв порушувати умови миру⁴. Отже, і запорожці, і татари знали про перемир'я, але продовжували бойові дії один проти одного. Про це свідчив і суддя гадацького полку Василій Велецький, який їздив з царською грамотою до хана. Сам перекопський каймакан передав посланцю вимогу султана Мустафи II про заборону низовому війську, частина якого знаходилася на Тавані, вступати в конфлікти з татарами. Велецький погодився з вимогою турецької сторони і «іменем пана гетьмана» заборонив таванському війську порушувати мирні угоди⁵.

Всі ці заходи робились з огляду на те, що представники російського і турецького урядів готували статті нового мирного договору. При цьому на перший план ставилися інтереси Москви і Константинополя, але доводилося брати до уваги й інші чинники. Зокрема, треба було враховувати позицію кримського хана, що стало однією з основних причин довготривалості переговорів⁶, оскільки вимоги татар часто не збігалися з планами Росії і Туреччини. Але, незважаючи на всі ускладнення, обов'язковими залишалися ті розділи майбутніх угод, в яких говорилося про необхідність «утримання» в покірності «своєвільних людей» як з однієї, так і з другої сторони. Так, у 6-ій статті проекту договору, переданого на початку грудня 1699 р. царському посланцю в Туреччині О. Українцову, відзначалось, що всі порушники миру як з російської, так і з турецької сторони повинні «вгамуватись». А якщо козаки підуть війною на Крим чи Чорне море, то тоді їх треба громити, як розбійників, і карати на смерть, а все пограбоване повертати потерпілій стороні. Аналогічно мали чинити Туреччина і Крим⁷.

На зустрічах у Константинополі представники Росії і Туреччини проводили переговори й по інших питаннях, що стосувалися Запорозької Січі та Кримського ханства. Так, зокрема, обговорювалась проблема існування містечок-фортець на Дніпрі, які були захоплені російсько-українськими

військами в кінці XVII ст., а саме: Кизикермена, Мустріткермена, Мубереккермена і Асламкермена. Турки вважали, що вони необхідні для утримання козаків від походів на низ Дніпра і Чорне море, а для захисту від татарських нападів росіяни можуть побудувати місто біля Кизикермена. Але царські посланці заявили, що містечка були зведені для безпечної переправи через Дніпро татарських військ під час війни Богдана Хмельницького з поляками, а для «утримання» кримчан від походів на українські та російські землі у турків є Перекоп, а в росіян Кодак. Тому ніякі інші фортеці не потрібні. При цьому підкреслювалося, що запорожці залежать від продовольчих поставок з Москви, що ними керують «правдиві і постійні» гетьмани, які протягом довгих років вірно служать царському уряду і самі не допускають розбійництва⁸. Що ж до кримського хана, який знав про переговори в Константинополі, то він був серйозно занепокоєний можливістю переходу турецьких містечок на Дніпрі під владу Петра I. У зв'язку з цим Девлет-Гірей II неодноразово писав донесення до султана, підкреслюючи, що з Кизикермена російсько-українські війська зможуть прийти до Криму за одну ніч⁹. Але цим не обмежувалося коло спірних питань. Дискусії викликала проблема залишення пустими і нааселеними земель між Січчю і Очаковом. Так, замість розорених містечок турки пропонували побудувати одне своє поселення на Дніпрі для охорони тих, хто буде переправлятися через річку. Але царські посланці, які були проти існування такого укріплення, заявили, що воно постійно перебуватиме під загрозою нападу «розбійників» — запорозьких козаків¹⁰.

Та, незважаючи на протиріччя й ускладнення, що виникали в ході переговорів, у липні 1700 р. було підписано Константинопольський мирний договір, розрахований на 30 років. Частина його 12 пунктів безпосередньо стосувалась Запорозької Січі і Кримського ханства. Так, козакам і татарам під страхом смертної кари заборонялося воювати. А на території між Січчю та гирлом Дніпра не залишалось ніяких поселень, крім невеликого укріплення для охорони переправи, бо придніпровські містечка, захоплені у турків, планувалося зруйнувати. Таким чином, встановлювалась велика нейтральна територія, завдяки якій мала значно зменшитись можливість контактів запорожців з татарами. Але це не означало, що ці землі мали бути зовсім безлюдними. Так, козакам дозволялося займатись промислами на Дніпрі аж до впадіння його в Чорне море. Однак представники як російської так і турецької сторони розуміли, що зіткнення на кордонах неминучі. Тому у випадку виникнення конфліктів між татарами і запорожцями передбачалося всі проблеми вирішувати шляхом переговорів між прикордонними урядовцями, а значні непорозуміння — в ході листування Москви і Константинополя.

Думаючи про майбутнє, царський уряд вже під час проведення переговорів намагався тримати в полі зору всі події, що відбувалися на Січі. Це мало особливо велике значення, тому що, крім необхідності «утримання» козаків у мирних відносинах з турками і татарами, перед Росією стояло завдання обмеження політичних контактів запорожців із сусідніми державами, зокрема з Кримським ханством. Так, у лютому 1700 р. на Запорожжя з царським жалуванням було відправлено Данила Жедрінського та Степана Фролова. Їм наказувалось: під час перебування на Січі дізнатись, чи немає у запорожців листування та обміну посольствами з татарами¹¹. Крім того, росіяни, які завжди використовували царське жалування для спонування запорожців до служби, намагались добитися свого і на цей раз. Здавалось, що їх розрахунок був вірним. Взявши гроші, запорожці пообіцяли чесно служити, оберігати від ворога Тавань та Кизикермен і повідомляти про відомі їм події у сусідніх державах¹². Але на це навряд чи можна було розраховувати, бо ще в лютому перекопський каймакан Баїбек прислав на Тавань до воєводи Івана Опухтіна 5 листів, в яких описав козацькі походи на Крим з метою грабежу. Причому каймакан не просто сповіщав воєводу про вчинки запорожців, а й вимагав вжити проти них кардинальних заходів. Він різко запитував Опухтіна: «Ви над ними старші, чи вони над Вами?» Адже тоді, коли турки помирилися з росіянами, січовики нікого не слухали і за-

здавали татарам значних збитків¹³. Повідомлення про розбійницькі дії запорожців продовжували надходити до Москви і в квітні. А на Січ Мазепа посилав накази про розшук і покарання злочинців, наголошуючи на необхідності повернення в Крим усього пограбованого¹⁴.

Такий підхід до запорозько-татарських відносин навряд чи міг сподобатися січовикам. Мир, необхідний Москві та Константинополю для розв'язання своїх внутрішніх та зовнішньополітичних проблем, водночас став приводом до серйозного занепокоєння запорожців своїм майбутнім.

Козаки розуміли, що при виконанні мирних угод тимчасово відпадала необхідність в існуванні низового війська, яке формально перебувало на службі у російського царя і за платню воювало з турками й татарами. Було очевидним, що Москва нарощувала сили, і в перспективі може наступити момент, коли Січ з її демократичними порядками стане на заваді подальшій російській агресії. Крім того, відомо, що боротьба запорожців з Кримом і Туреччиною продовжувалася протягом кількох століть і зупинити її, навіть тимчасово, силою одного договору було неможливо. Тим більше, що на початку XVIII ст. низове козацтво ще не могло забезпечити себе мирною працею, а жалування, яке присилалося від царя і гетьмана, було недостатнім, щоб проіснувати. Тому походи на Крим були необхідні козакам для грабежу, захоплення й продажу полонених.

Не приніс заспокоєння Константинопольський договір і татарам. Здавалося, що мир був конче потрібний ханству після серії походів, здійснених російсько-українськими військами на Крим в останній чверті XVII ст. Але серед татар панувала атмосфера «страху й чекання»¹⁵. Тим більше, що процеси децентралізації в Османській імперії в перспективі вели до відокремлення ханства, а це перед лицем грізної небезпеки з боку Російської держави, де абсолютизм набирив сили, нічого доброго не віщувало. Що ж до Туреччини, під впливом якої набіги на слов'янські землі, работоргівля і грабежі стали одним з основних занять для татар, то вона теспер залишала Крим без будь-якої підтримки.

Таким чином, для запорожців та кримчан довготривале ізольоване співіснування було невідгидним. Тому на початку XVIII ст., незважаючи на заборону, старі вороги ще продовжують здійснювати незначні набіги один на одного, вбивства та грабежі. Але поступово починає брати верх нова тенденція, яка була відчутною, але все ще другорядною у XVII ст., — тенденція розвитку мирних взаємовідносин, об'єднання перед загрозою зі сторони більш сильного зовнішнього ворога.

З точки зору Москви, Запорозька Січ не становила серйозної перешкоди для здійснення зовнішньої політики. Але після закінчення дії мирного договору з Туреччиною вона могла бути ефективно використана для нового наступу на Південь. Тому російський уряд стримано реагував на непокірну поведінку січовиків, прагнучи не допустити виходу їх з-під протекції царя. Характерною в цьому плані була позиція єрусалимського патріарха Досифея, який на початку серпня 1700 р. писав до Петра I, що турки з повагою ставляться до запорожців, і перелічив їх позитивні якості: на війні козаки вдовольняються найнеобхіднішим, завжди готові до бою і не бояться нічого, навіть самої смерті. А ці риси притаманні справжнім воїнам. Знаючи про всі позитивні якості козаків, сусідні держави завжди прагнуть, щоб вони вийшли з підданства Росії. І тому Досифей радив царю бути милостивим до січовиків¹⁶.

Але Москва продовжувала наполегливо й послідовно втілювати в життя свої замисли розширення кордонів держави, раз у раз зачіпаючи інтереси низового війська. Безперечно, це не могло залишати козаків байдужими. Так, вибух невдоволення стався тоді, коли вони дізналися про плани щодо турецьких містечок на Дніпрі. Адже запорожці вважали їх своєю законною здобутою власністю і не розуміли, для чого знищувати те, що було захоплено у кривавій боротьбі з ворогом. Крім того, замість зруйнованих у 1701 р. фортець росіяни почали будувати в урочищі Кам'яний Затон нове місто, що фактично ставило запорожців під контроль Москви. Російський уряд пере-

дбачав, що спорудження цієї фортеці викличе незадоволення серед козаків. Тому генерал Іван Кольцов-Мосальський дістав відповідні інструкції. Він повинен був стежити за поведінкою січовиків, які не хотіли більше терпіти існування на Запорозжжі Новобогородицької та Новосергієвської фортець, споруджених в останній чверті XVII ст.¹⁷

Російський уряд розумів і те, що зведення Кам'яного Затону призведе до обурення не тільки на Січі, а й у Бахчисараї. Тому він не хотів, щоб про побудову нової фортеці дізнались татари. Але утаїти цього не вдалося. Вже в 1701 р. один з ханських посланців Болюбаш на зустрічі з Мазепою говорив, що, перебуваючи на Запорозжжі, він бачив місто, якого не повинно бути. До цього в Криму знали лише про будівництво біля Січі куренів для зберігання хліба та інших припасів, але не припускали, що може бути споруджена велика фортеця¹⁸.

Протест у запорожців викликало не тільки зростання військової присутності росіян на Запорозжжі, а й вимушена участь низового війська у бойових діях у ході Північної війни, що розгорталася, як правило, у віддалених від України регіонах. Крім того, козаки працювали на будівництві Петербурга, використовували їх і на інших роботах. Незвичні природні умови, грубе поводження російських командирів і жорстокі покарання за найменшу провинну призводили до різних проявів невдоволення серед запорожців. Так, у 1701 р. січовики, занепокоєні спорудженням селітряних майданів на Запорозжжі, скаржились на промисловиків гетьману. На початку червня сталася інша подія, що викликала великий резонанс у Константинополі і Москві. Запорозжжі вчинили напад на караван грецьких купців і пограбували його. Проте це не призвело до загострення російсько-турецьких відносин, а, навпаки, стало приводом для призначення Російською державою постійного посла в Туреччині¹⁹. А для того, щоб зберегти мирні відносини з Константинополем, цар вирішив компенсувати грецьким купцям вартість втрачених ними товарів і зробити це за рахунок жалування, яке виділялося запорожцям на 1701 — 1702 рр., і частини грошей з Сибірського приказу та Кодацького перевозу²⁰. Але й після цього конфлікти на кордоні тривали. В листопаді до Мазепи надійшов лист від Девлет-Гірея II з проханням покарати січовиків за напади на турецьких і татарських купців, які возять товари в Україну. Відповідних заходів хан обіцяв вжити і в Криму щодо приїжджих з української сторони²¹.

Але козаки не обмежувалися грабежом і розбоєм. Так, у квітні гетьман повідомляв Петру I, що низове військо почало переговори з кримським ханом і невдовзі в кількості 3 тис. осіб, взявши 4 гармати, вирушило на допомогу Девлет-Гірею II, який ішов походом на ногайців. Характерно, що запорожці вирішили виступити без відома Москви і Батурина. Вони пояснювали це відсутністю часу на очікування царського чи гетьманського указу. Тим більше, що хан пообіцяв дати козакам коней і здобич, захоплену під час походу. Крім того, запорожці підкреслювали, що коли вони підуть воювати з однією частиною татар проти іншої, то цим вчинять добру справу²². Інакше дивився на це російський уряд, роздратований поведінкою січовиків. Проте він не ризикнув вжити рішучих заходів для утримання запорожців у покірності. Не радив цього робити і Мазепа, який боявся виходу козаків з підданства царю²³.

Але таке, досить стримане, ставлення до козаків, котрі знаходились на Запорозжжі, мінялося на грубе, навіть жорстоке з віддаленням їх від України. Так, початок 1702 р. був позначений дальшим загостренням відносин Січі з Москвою і Батурином. Причиною цього стали події Північної війни, коли частина українських козаків, у тому числі й запорожців, перейшла на сторону Станіслава Лещинського, що викликало жорстокі каральні заходи російського уряду. Це, а також продовження будівництва нової російської фортеці на Запорозжжі спричинили відверто вороже ставлення низового війська до Росії. При цьому козаки надіялись на підтримку кримчан. Так, на початку року сам кошовий отаман говорив мешканцям Полтави, що вони довго на низових землях не втримаються, бо скоро запорожці з татарами

прийдуть громити Кам'яний Затон, а потім візьмуться і за них. А купець Яско розповідав, що в Січі 4 рази збиралась рада, на якій січовики одногласно вирішили спочатку в Кам'яному Затоні «погубити Москву», а потім йти з ордою під Полтаву²⁴. Проте російський уряд не приділяв особливої уваги подібним повідомленням і продовжував вимагати від запорожців повернення всього пограбованого у грецьких купців²⁵. Козаки ж поведились агресивно. Як доносив царю у квітні Мазепа, запорожці погрожували, що за 80 низовиків, ув'язнених у Москві, вони захоплять 8 тис. росіян; а тим, що гетьман не пропускає на Запорожжя хлібних та інших припасів, козаки не особливо турбуються, бо кажуть, що і самі зможуть собі їх дістати. В зв'язку з цим, Мазепа застерігав Петра I від небезпеки соціального вибуху, бо «не добрим духом ті запорожці дихають і не з добрими намірами збираються такими великими купами»²⁶.

Звичайно, січовики не могли протиставити себе Москві та Батурину без допомоги сусідніх держав. Як це траплялось і раніше, низове військо вирішило зробити ставку на татар. Про це свідчить лист Мазепи до боярина Федора Головіна. В ньому гетьман повідомляв, що в Батурин приїжджав посланець сераскера Юсуфа. Під час зустрічі з ним Мазепа спробував дізнатись, для чого Девлет-Гірей II «приголублює» запорожців, і висловив припущення, що татарам, мовляв, подобається, коли козаки чинять шкоду підданам султана. Але посланець заявив, що він не вповноважений відповідати на такі запитання, хоч знає, що на Січі зібралось близько 15 тис. запорожців, які часто відправляють до хана свої посольства, що це викликає прагненням козаків не допустити зведення нового російського міста на Запорожжі, що такі настрої серед низового війська підтримують татари, які вважають: почне Москва будувати одну фортецю за іншою, то й «підсунеться» під саме ханство. Тим більше, що в Криму розуміють — мир триватиме не довго.

Отримавши таку відповідь, Мазепа вирішив дізнатися про все докладніше і відправив у ханство разом з посланцем сераскіра свого розвідника, мешканця Батурина Антона Гречина²⁷. Тим часом, зв'язки Січі з Кримом продовжували розвиватись. Так, у серпні донський козак Петро Турченін розповідав, що чув про постійні контакти запорожців з татарами, про те, що і першим, і другим не подобається будівництво Москвою нового міста на Дніпрі, а в Криму люди «великий страх мають і миру... не вірять»²⁸. Більше того, серед кримських і ногайських татар навіть ходили чутки, що царські війська «йдуть війною на кримський острів»²⁹. Як з'ясувалося пізніше, їх розпускали запорожці.

У вересні низове військо продовжувало тривожити татар своїми посольствами³⁰, а незабаром з'явився новий імпульс для спалаху антимосковських настроїв на Січі. Бачачи себе в «тяжкій біді» внаслідок пограбування грецьких купців, козаки звернулися до Петра I з проханням про пробачення, однак вину з себе перекладали на очаківського бея. Не отримавши прощення, запорожці повідомили хану, що російські війська у великій кількості йдуть на Крим. Як зазначав Ф. Головін у листі до посла в Константинополі П. Толстого, такого наміру у росіян не було, про що знали і кримчани, але татари і запорожці люди «одного звичаю», які заради грабсжу і розбою підбурюють народи Османської імперії і Російської держави. Взагалі Ф. Головін вважав, що всі негаразди на кордоні починаються від низового війська, яке хоче спровокувати війну. Тому він рекомендував П. Толстому зробити все можливе, але переконати турецькі урядові кола в необхідності збереження миру з російською стороною³¹. Посол виконав доручення уряду і на переговорах з представниками Туреччини отримав запевнення в тому, що Порта не вірить донесенням кримського хана і не схильна розпочинати військові дії одразу після виникнення конфліктної ситуації. Турки вважали, що сварки татар із запорожцями краще розв'язувати шляхом листування підданих султана і царя³².

Проте в дійсності все було серйозніше й драматичніше. Туреччина фактично стояла на порозі війни. Це спричинилося активізацією антиросійських

сил в імперії. Так, з вересня 1702 по січень 1703 рр. турецьким візирем був Мустафа-паша Далтабан, який представляв агресивну частину правлячої верхівки Османської імперії і готував турецьку армію для походу на Росію. Він міг повністю розраховувати на підтримку Бахчисарая, бо в той час кримський хан відправив до Мустафи II велике посольство з пропозицією розпочати боротьбу з Москвою. Своє звернення Девлет-Гірей II підкріпив листуванням зі шведами, поляками та запорожцями³³. Заява кримського хана про готовність низового війська до спільного виступу проти Москви не була голосливною і підтверджувалася даними, які надходили з Батурина. Так, у вересні козак Василій Зелений та отець Антонін Мокієвський повідомили Мазепі, що запорожці миряться з Кримом і хочуть воювати з росіянами. При цьому січовики збиралися використати досвід минулих війн. Для цього до хана було відправлено козака Супруна Стеблевського, а кримчани знайшли такого ж старого татарина. Плануючи розпочати війну з Російською державою, татари розраховували через січовиків залучити до неї всю Україну. Вони говорили: якщо запорожці не хочуть, то можуть не йти з ними, але мусять дати січові знаки; а крім того, пропонували обмінюватись інформацією про наміри Москви і Константинополя. Проте, козаки не бажали залишатись пасивними спостерігачами і пропонували негайно йти на Кам'яний Затон, а потім і далі, не відкладаючи походу до зими, коли замерзнуть ріки, бо до того часу будуть зміцнені укріплення фортеці, збільшиться залога, і захопити її буде дуже важко. При цьому частина запорожців виступила навіть за прийняття підданства турецького султана³⁴.

У своєму рішенні про допомогу татарам низове військо було майже одностайним. Так, у жовтні ватажні люди, які приїхали із Запорожжя в Переволочну, розповіли «дозорцю» Семену Безкровному, що на Січ прибуло троє старих татар. Вони просили січовиків спустити до Тавані човни для переправи чотирьохтисячної орди, що направлялась у Білгород. Запорожці зібрали козацьку раду, яка прийняла рішення про відправку суден і кількох десятків січовиків на допомогу татарам. Тільки один із запорожців — Тиміш з брюховецького куреня був проти. Він заявив, що не личить козакам йти в похід на своїх батьків, матерів, братів і сестер. Січовики вислухали Тимоша, але подумали, що він п'яний, і не надали значення його словам. Але коли й наступного дня він почав говорити те ж саме, запорожці повідбивали йому руки й ноги³⁵.

Стривожений агресивними намірами татар, Мазепа рекомендував російському уряду бути насторожі, акцентуючи увагу на тому, що султан призначив нового візира, який, користуючись сприятливим моментом, може розпочати ворожі дії проти Російської держави. Адже саме тепер хан настійливо домагається початку війни³⁶. Войовничі настрої панували не тільки серед татар, а й на Січі. Запорожці на чолі з кошовим отаманом звернулися до Петра I і заявили рішучий протест у зв'язку з побудовою Кам'яного Затону³⁷.

Ситуація, яка й так була досить загрозливою, у грудні загострилася до краю. Так, на початку місяця граф Федір Апраксін повідомляв царю, що кримський хан домовився з Білгородською ордою і Запорозькою Січчю про спільний похід на українські та російські міста, як тільки замерзнуть ріки. При цьому граф просив прислати у Воронеж зброю та боєприпаси³⁸. Донесення Апраксіна підтверджується даними австрійського дипломата О. Плеєра, який писав імператору, що до Петра I прибув кур'єр з таємними відомостями від воєводи Кам'яного Затону князя І. Кольцова-Мосальського. Воєвода переконував царя в необхідності вжити заходів для відбиття нападу об'єднаних татарсько-запорозьких сил, яким, напевно, буде допомагати білгородська орда³⁹. Петро I, занепокоєний зростанням загрози війни з Туреччиною, а також настроями січовиків, вирішив змінити своє ставлення до факту пограбування запорожцями грецьких купців і, керуючись порадою Мазепи, наказав «пробачити» козакам їх провини і виділити кошти на повторне жалування за 1701 — 1702 рр.⁴⁰

Проте стрімкий розвиток подій, що, на перший погляд, свідчив про невідворотність війни, був перерваний зміною планів турецького уряду, який вирішив скинути з ханського трону занадто агресивного Девлет-Гірея II. Але це не поставило крапку в кризовій ситуації кінця 1702 — початку 1703 рр. Татари були надзвичайно стривожені військовою загрозою з боку Росії і вирішили виступити проти неї без згоди Константинополя. Їх підтримав великий візир, який мав намір виступити з турецькою армією на з'єднання з повсталими татарами і здійснити великий похід на Азов та Київ, щоб примусити Петра I знищити азовський флот та фортецю в Кам'яному Затоні і встановити російсько-турецький кордон. Але його задум невдовзі було розкрито, і плани походу на Російську державу провалились⁴¹. Причиною цього стало те, що в Константинополі взяли верх прибічники мирних стосунків з Москвою. Можливо, зіграла свою роль і діяльність П. Толстого, який переконував турків, що нова російська фортеця необхідна тільки для утримання в покірності запорозьких козаків, оскільки після покарання винних у пограбуванні грецьких купців татари почали привертати низовиків до себе і настроювати їх проти царя⁴². Певною мірою на позицію султана мали вплив донесення турецьких посланців, які їздили в Крим і на Запорожжя з метою з'ясування обсягу небезпеки від Кам'яного Затону. Так, до хана з секретною місією їздив перший мір-ахур султанського двору ага Кіблелі-заде. Побачивши нове російське місто, він розповів про нього своєму родичу — візиру Хусейну. А той, щоб відвернути небезпеку війни, порадив доповісти султану, що всі донесення Девлет-Гірея II неправдиві, і ніякої загрози для Криму з боку Москви не існує⁴³. В іншому варіанті опису цієї події розповідається, що турецький посланець отримав від росіян хабаря і доповів падишаху, що нова фортеця — це не що інше, як рибальський кіш⁴⁴.

Незважаючи на провал антиросійських задумів у кінці 1702 р., запорожці не полишали своїх планів об'єднання з татарами. Вони відправляли до Криму посланців, які мали переконувати татарів тому, що кінцева мета росіян на півдні — завоювання ханства, і пропонувати союз на наступний рік⁴⁵. Кримчани не відмовлялися підтримати запорожців, бо вони також були готові до боротьби. Про це свідчить повідомлення, що надійшло на початку 1703 р. в Батурин. У ньому зазначалося, що Константинополь призначив у Крим нового хана замість того, який весь час добивався війни з Росією. Однак татари не хочуть коритися йому і між собою присягнули, що указів з Туреччини слухати не будуть, а все одно підуть воювати⁴⁶. Кримчани говорили, що «хоча і буде у нас новий хан, але ми того не боїмося, а на що намірилися і з запорожцями постановили, і присягами укріпили, те будемо завершувати»⁴⁷.

Тривожні відомості про антиросійські настрої січовиків надходили і від Мазепи. Так, у листі до Ф. Головіна гетьман писав про поведінку кошового отамана, який у козацьких радах і приватних розмовах стверджував, що, незважаючи на царське жалування, яке незабаром надішлють на Січ, війна все одно буде. Мазепа зазначав, що всі на Україні, як посполиті, так і козаки, хочуть розправитися із старшиною та орендарями. Крім того, запорожці впевнені у стабільності своїх відносин з татарами. Січовики вважали, що й після призначення в Крим нового хана все залишиться по-старому, бо козаки будуть дотримуватися того, що постановили і на чому присягнули, а татари примусять хана втілювати в життя волю всього народу і йти «Москву воювати»⁴⁸. Про останні події в Криму гетьману розповіли два татарина, які приїжджали в Батурин, щоб дізнатися, які наміри має український гетьман, і чи не захоче він з усіма полками підтримати спільний запорозько-татарський виступ. Як з'ясувалось у ході розмови, підтримку всієї Лівобережної Гетьманщини обіцяли хану запорожці. Вони ж говорили: якщо гетьман і старшина не захочуть їм допомагати, то козаки оберуть собі інших керівників⁴⁹. Мазепа наказав затримати цих двох татар і не відпускати. Наступна згадка про них відноситься до лютого 1704 р., коли гетьман, відповідаючи на лист Ф. Головіна, зазначав, що полонених не треба

відавати в Крим, бо вони можуть бути використані на доказ недотримання ханом умов мирного договору Росії з Туреччиною⁵⁰.

Таким чином, Москва та Батурин мали підстави сумніватись у миролюбних намірах нового хана. В зв'язку з цим Мазепа рекомендував П. Толстому довідатись, чи наказала Porta Селім-Гірею I розірвати дружбу із Запорозською Січчю, чи ні. Якщо наказала, то гетьман вважав за необхідне привести січовиків до покірності⁵¹. Як вдалося дізнатись, хан стримано ставився до пропозицій запорожців щодо спільного походу на росіян. Про це розповідав у Малоросійському приказі татарин Акбари Шайтереків. Він зазначав, що, перебуваючи в Криму, бачив, як до хана двічі приїжджали отамани з Січі і підмовляли татар йти в похід на Україну. Але Селім-Гірей I відмовив їм, бо у козаків не було листів ні від Мазепи, ні від полковників, а словам запорожців, які обіцяли підтримку всієї України, хан не повірив. Але досить помірковане ставлення до січовиків не завадило Селім-Гірею I віддати розпорядження — коней і зброю підготувати до походу. Крім того, хан відправив до султана посланця із запитанням: чи не накаже він татарам підтримати виступ низового війська проти Москви. Сам же А. Шайтереків висловив сумнів щодо здійснення походу, бо «кримчани запорожцям ніколи не вірять», а якби від городових козаків хтось приїхав до татар, то вони погодились би йти в похід під прикордонні міста⁵².

У Москві було відомо про стосунки низового війська з Кримським ханством, тому російська дипломатія докладала чимало зусиль, щоб не допустити збройного конфлікту з Туреччиною. А ситуація була дійсно складною. Так, з повідомлень П. Толстого у січні — лютому 1703 р. можна зробити висновок, що запорожці хотіли вийти з підданства російському царю. Але Константинополь не був схильний до задоволення прохання козаків прийняти їх під свою протекцію⁵³. Проте, очевидно, проблема не була вирішена до кінця, бо вже в лютому Толстой знову переконував турецьких міністрів у тому, що не слід приймати Запорозьку Січ у підданство. На цей раз посол аргументував свої слова тим, що чисельність низового війська незначна, і люди вони нікчемні, а мир з Російською державою буде порушено. Кінець кінцем старання Толстого увінчались успіхом, і він отримав через перекладача Олександра Маврокордато офіційну відповідь Порти: султан відмовив запорожцям у підданстві і заборонив татарам їх захищати⁵⁴. Але залишалася ще одна не розв'язана до кінця проблема. Російським урядом не були виділені гроші грецьким купцям, які постраждали від запорожців. У зв'язку з цим Толстой, звертаючись до Москви, наполягав на негайному відправленні в Константинополь необхідних коштів, інакше турки могли взяти під сумнів його обіцянки про повне відшкодування потерпілій стороні всього втраченого⁵⁵.

Таким чином, Толстому доводилося постійно займатись улагодженням конфліктів, що виникали на кордоні між Запорозською Січчю і Кримським ханством, а Москва надсилала йому розпорядження й інструкції, як діяти в тій чи іншій ситуації. В сьомому розділі однієї з таких інструкцій послу рекомендувалось запропонувати туркам встановити поштовий зв'язок між Константинополем і Києвом, щоб російський і турецький уряди могли швидко вирішувати непорозуміння, які часто виникали через різних «своєвільних людей», головним чином татар і запорожців⁵⁶.

А для того, щоб не дати політичним відносинам Запорозької Січі з Кримом розростись до небезпечних масштабів, Москва постійно тримала їх під контролем, залучаючи до цього навіть донських козаків. Так, у грамоті, датованій початком березня, Петро I наказував донцям бути насторожі і стежити за настроями на Запорозжі та в ханстві. З метою проведення розвідувальної діяльності донським козакам рекомендувалось тримати біля запорожських і татарських осель невелике число своїх людей⁵⁷.

Основним джерелом інформації залишався Батурин. Тому до Мазепи було відправлено царського гінця Курбатова з наказом дізнатись, як привести запорожців до покірності. На зустрічах з посланцем гетьман виклав свою точку зору на проблему. Зокрема, він вважав, що необхідно тримати напо-

готові 2 — 3 полки на випадок об'єднання низового війська з татарами. А посилати царське жалування запорожцям можна тільки тоді, коли вони виявлять ознаки вірності царю. Застосовувати зброю проти січовиків гетьман не рекомендував, бо для боротьби з ними буде необхідно залучити значні військові сили. Крім того, до козаків може прийти допомога з Криму. І все це призведе до повторної спроби запорожців відійти під протекцію турецького султана⁵⁸.

Прийнявши до уваги рекомендації Мазепи, росіяни вирішили подіяти на запорожців грошима та подарунками і дізнатись, чи немає у них антимосковських планів. З цією метою на початку травня на Січ з царським жалуванням приїхали стольник Федір Протасєв та піддячий Андрій Павлов. Царські посланці були зустрінуті дуже урочисто. Вони отримали запевнення від козаків, що низове військо служить царю чесно, татарам не присягало, а якщо хто і їздив у Крим, то лише з розвідувальною метою. Але поклястися у вірності царю козаки не поспішали, обіцяючи зробити це лише після того, як буде роздане жалування. Вимога січовиків була негайно виконана. Отримавши гроші, запорожці заявили, що вони бажать Росії всякого добра, але присягати поки що не будуть, бо це питання має обговорюватися на раді, де все й вирішиться. Ще через день кошовий з курінними отаманами запросили царських посланців у курінь, де сказали, що запорожці не хочуть присягати Петру I, бо їм чиняться утиски від російських фортець. Між іншим, козаки нагадали, що коли зводилось Новобогородицьке місто, їм оголосили про розташування там тимчасового складу продовольства та боєприпасів на період ведення бойових дій. А оскільки війна закінчилась, то низове військо вимагає зруйнування всіх новозбудованих російських укріплень. І тільки після цього воно зможе присягнути на вірність царю. Аналогічні рішення прийняла козацька рада, що відбулася наступного дня. Причому, найнегативнішу реакцію у січовиків викликало зведення Кам'яного Затону⁵⁹.

Безперечно, основною перешкодою для принесення присяги на вірність царю було зростання російської військової присутності на Запорозжжі. В такій ситуації козаки бачили вихід у союзі з татарами. Так, у листі до Петра I вони зазначали, що переписувалися з кримським ханом для того, щоб знайти у нього захист від князя І. Кольцова-Мосальського, який у 1702 р. був воєводою на будівництві Кам'яного Затону і говорив, що цар наказав стратити козацьких посланців, які в той час знаходились у Москві, а його самого прислав для розорення Січі⁶⁰. Мазепа, який займав відверто проросійські позиції, був сильно роздратований поведінкою низового війська і в листі до Ф. Головіна запропонував знищити Січ — «прокляте гніздо запорожців»⁶¹.

Отже, вже в 1703 р. була прямо висловлена ідея знищення Запорозької Січі. І якщо ми не впевнені, що запорожці не приписали воєводі Кам'яного Затону висловлювання про його прихід з військом для розорення Січі, то слова гетьмана підтверджуються документами.

До червня відноситься остання звістка про політичні стосунки Січі з Кримом у другій половині 1703 — на початку 1704 рр. Від Петра I до Мазепи було відправлено повідомлення про лист і солдата, який прибув від воєводи Данила Шеншина. Цей солдат розповів, що він чув на Січі, як козаки висловлювали бажання з'єднатися з ордою і виступити в похід проти гетьмана⁶². Але й без підтримки татар запорожці провели кілька антиросійських акцій. Так, у кінці весни — на початку літа 1703 р. вони зруйнували кілька селітряних майданів на Самарі та погрозували нападом на Новобогородицьку фортецю. Новий сильний вибух невдоволення на Січі стався після повернення з північного театру бойових дій частини запорожців, які розповіли про все, що їм довелося витерпіти на війні. Але Москва не хотіла допустити небажаного для неї розвитку подій і вирішила подіяти добром. З цією метою цар послав на Січ грамоти з повідомленням про відправку жалування, надання низовому війську самарської землі, яку перед цим він збирався відібрати, і заборону воєводі Кам'яного Затону чинити козакам образи і розорення⁶³. Ці заходи викликали деяке заспокоєння серед запо-

рождів, але тимчасове затишшя було загрозливим. Уже в січні 1704 р. Мазепа писав Петру I: «Я не тільки в Січі Запорозькій, у полках городових і охотницьких, а й у найближчих до мене людях не знаходжу ні відвертої вірності, ні сердечного бажання бути в підданстві у Вашої Царської Величності, я точно це бачу і знаю». Тому, зауважував гетьман, він мусить правити добром і ласкою, не застосовуючи жорстокості і покарань⁶⁴.

Занепокоєння зростанням російської військової присутності на Запорожжі проявлялося не тільки в Січі і Бахчисарай, а й у Константинополі. А Москва вперто продовжувала наполягати на тому, що всі новозбудовані укріплення необхідні для утримання в покірності запорозьких козаків. Так, на початку року П. Толстой зустрічався з турецькими міністрами, зокрема з румельським Асан-пашею. Під час однієї з розмов, посол згадав про пограбування низовиками грецьких купців, які їхали через Запорожжя. При цьому він підкреслив, що напад було здійснено по намові кримських татар⁶⁵. А відносно Кам'яного Затону зауважив, що це не настільки міцна фортеця, щоб являти собою загрозу для Туреччини. Намагаючись довести свої слова, Толстой показав туркам креслення фортеці. Подивившись на нього, Асан-паша запитав, для чого в Кам'яному Затоні розміщено 120 гармат і навіщо його так сильно укріплювати, й показав своє креслення, на якому було вказано, що фортеця кам'яна, оточена земляними валами і має значні розміри. Толстой, який не чекав такого повороту справи, спробував пояснити туркам, що запорожців дуже багато, і вони добре вміють брати міста. Крім того, Кам'яний Затон необхідний для того, щоб перешкодити запорожцям прийти до згоди з татарами, бо ці два народи схильні до заколотів і хочуть війни. Проте паша, який прекрасно розумів хиткість аргументації російського посла, зауважив, що Порта точно знає про антитатарське призначення фортеці, яке не має нічого спільного з тиском Москви на Січ⁶⁶.

Таким чином, спроба Толстого довести, що Кам'яний Затон потрібний для контролю за політичними відносинами Січі і Бахчисарая, зазнала невдачі. Турки знали, для чого побудована нова російська фортеця, але були змушені утримуватись від антиросійських дій. Вони виходили з внутрішньої та зовнішньополітичної ситуації в імперії, що не дозволяла загострювати стосунки з Москвою. Тому Туреччина зайняла оборонну позицію, а росіяни активно продовжували нарощувати свою військову присутність на Запорожжі. Агресивна діяльність Москви не пройшла повз увагу кримського хана Селім-Гірея I, і він послав донесення в Порту⁶⁷.

Після тимчасової перерви Запорозька Січ і Кримське ханство відновили політичні зв'язки. Так, в середині березня один з розвідників лівобережного гетьмана доносив, що перекопський каймакан через своїх довірених осіб передав лист кошовому отаману Костянтину Гордієнку. Каймакан цікавився, чи живуть росіяни із запорожцями в мирі, повідомив про прибуття до Криму турецьких військ і запропонував обмінюватись інформацією про політичні події, жити по-братерськи. При цьому він підкреслив, що в Криму ходять розмови про скорий початок війни з Росією⁶⁸. Отже, татари вирішили відновити контакти із запорожцями, щоб заручитись їх підтримкою у майбутній боротьбі з Москвою.

Точно невідомо, як відреагували козаки на пропозицію кримчан, але, напевно, їх відповідь була позитивною, бо царський уряд знову почало турбувати питання можливого переходу Запорозької Січі під протекцію турецького султана. Причини для тривоги були серйозними. Адже втрата Запорожжя була б сильним ударом по російських планах розширення агресії у південному напрямку. По-перше, це означало втрату великої території, на якій вже існували російські фортеці, і новий наступ довелося б розпочинати з території Лівобережної Гетьманщини. По-друге, запорожці, особливо в союзі з татарами, все ще становили значну військову силу, яку краще було використати в своїх цілях, ніж боротися з нею. По-третє, втратою однієї з автономних територій було б завдано сильного удару по престижу Російської держави як на міжнародній арені, так і в Україні. Тому на нову спробу запорожців перейти під владу Туреччини негайно відреагувало

російське посольство у Константинополі. Незабаром йому вдалося добитись вагомих результатів у вирішенні цього питання. Так, уже в квітні 1704 р. Толстой доповідав у Москву, що йому на словах повідомили про рішення Порту не приймати запорожців у підданство. Посол розраховував найближчим часом отримати письмове підтвердження цієї заяви. Настрої в Константинополі змінилися не на користь запорожців, і Толстой міг стверджувати, що треба докласти ще совсім трохи зусиль, щоб повністю загасити полум'я війни, яке почало розгоратися⁶⁹.

Розглядаючи питання співробітництва Запорозької Січі і Кримського ханства, ми не можемо не сказати про постійні прикордонні конфлікти, що мали місце в їх відносинах. Щоб зрозуміти причини такої невідповідності, необхідно розрізнити позиції Січі і окремих козацьких загонів, які не бажали коритися кошовим отаманам та запорозькій старшині. Так, у квітні — червні 1704 р. до Криму їздив гетьманський посланець Іван Биховець. Під час зустрічі з Селім-Гіреєм I він сказав, що коней, які були викрадені козаками під Перекопом, ще не знайдено, бо їх слід губиться на Правобережжі. Але пошуки і коней, і винних у їх викраденні тривають. Мазепа повсюди розіслав листи з наказом про негайний арешт злочинців. Та й кошовий відправив загін на пошуки коней. Татари, які приїхали з Биховцем, засвідчили, що на Січі розбійників також не милують, а карають на смерть⁷⁰. Отже, січовики й самі вживали заходів, щоб викоринити розбійництво на Запорозжжі.

Необхідно враховувати і той факт, що грабежі часто неправомірно приписувались запорожцям. Так, Іван Биховець у травні, під час розмови з перекладачем Асламом, зумів довести, що напад на купців у Чорній Долині здійснили кубанці та ногайці, які хотіли перекласти вину на донців та запорожців⁷¹. А в червні до Селім-Гірея I приїхав посланець від калмиків. Він запитував у хана, для чого кримські татари грабують їхні улуси, беруть ясир, а потім звинувачують у нападах донських і запорозьких козаків⁷².

Часті конфлікти запорожців з татарами негативно впливали на розвиток політичних відносин між Москвою і Константинополем. Тому російському уряду доводилося постійно докладати зусилля, щоб зберегти мирні стосунки між Туреччиною і Росією. Так, на початку травня Толстой зустрічався з О. Маврокордато, який пред'явив претензії у зв'язку зі скаргами на запорожців, що постійно надходили з Криму, і зауважив, що незабаром у Порті буде складено реєстр шкоди, завданої татарам козаками. Толстой не погодився з Маврокордато і зауважив, що запорожців не настільки багато, щоб вони могли зробити значні збитки, а до того ж, і вони терплять від татар постійні образи. Та й взагалі, ця проблема безконечно обговорюється, але від слів немає ніякої користі. Маврокордато, побачивши, що його заява не справила належного враження на посла, розповів про надзвичайно обурливий, на його погляд, факт запорозької сваволі: козаки, перебуваючи під виглядом заняття своїми промислами біля Криму, підговорили і забрали з собою понад 2 тис. невільників. У відповідь Толстой висловив своє здивування, що такі дії козаків є образою для татар, адже всякий невільник просить Бога, щоб той допоміг йому вирватись з полону. Тому про це навіть соромно говорити, а не те що складати реєстр⁷³.

Низове козацтво займалося розбійництвом не тільки щодо кримчан. Так, влітку 1704 р. воно хотіло здійснити похід на російські фортеці і прикордонні міста. Проте цей задум не було втілено в життя через протидію старшини. Взагалі протиріччя серед козаків були досить відчутними і могли перерости у протистояння на Січі. Так, на початку липня переволочинський «дозорець» Роман Селезневич писав Мазепі, що запорозька «гомота» хотіла отаманів та стариків бити полінами за те, що «вони розбагатіли і сидять, а прості люди бідують»⁷⁴.

У той же час стосунки між Російською державою і Туреччиною залишались напруженими. Це підтверджується донесеннями ерусалимського патріарха Досифея, який повідомляв у Москву, що Константинополь готується до війни. Зокрема, турки хотіли на противагу місту, яке було зве-

дено росіянами на Запорозжжі, побудувати свою фортецю біля Очакова, щоб козацькі човни не могли пропливати в Чорне море⁷⁵. Москва була серйозно стурбована таким розвитком подій. Якщо влітку 1704 р. Толстой за наказами російського уряду переконував турків, що Кам'яний Затон необхідний для утримання запорожців у покірності, то вже на початку грудня він одержував зовсім інші інструкції. Так, йому рекомендувалось у тому випадку, якщо Ахмед III не буде піддаватись ні на які умовляння, заявити, що цар вирішив вивести з фортеці залого, вивезти гармати та боєприпаси, а її саму зруйнувати. Все це мало робитися для того, щоб створити видимість спрямування Росією своїх зусиль на процвітання між нею і Туреччиною «дружби й любові»⁷⁶. Крім цього, Толстой старався переконати турецький уряд у тому, що прикордонні конфлікти виникають з вини не тільки запорожців, а й татар. З цією метою у вересні він їздив до візира з повідомленням, що до російського посольства прислано козака, який був у полоні в кримчан. Це було представлено як доказ того, що татари не дотримуються умов мирних угод, підписаних у Константинополі⁷⁷.

З початку XVIII ст. до проблем, що виникали на кордоні між Запорозською Січчю і Кримським ханством і штовхали запорожців до союзу з татарами, додалася ще одна — проблема розмежування володінь Російської держави і Туреччини. На її вирішенні шляхом призначення змішаної комісії для уточнення кордону турецький уряд почав наполягати з грудня 1702 р., коли великим візиром став Мехмет-Рамі. Як виявилось пізніше, Туреччина хотіла приєднати до себе нейтральну територію між Очаковом та Запорозською Січчю, встановлену згідно з Константинопольським договором 1700 р. Тому питання про розмежування стало основним предметом переговорів Толстого з Маврокордато в першій половині 1703 р. Але його вирішення затягувалось. Для прискорення справи до Москви було відправлено турецького посланця Мустафу-агу Новалі⁷⁸.

Розмежування відповідало інтересам як Російської держави, так і Туреччини, які намірились остаточно визначити межі своїх володінь. Але, з однієї сторони, це «уточнення» кордонів було непотрібне запорожцям, які виступали проти будь-якого обмеження своїх вольностей, а з іншої, — воно не могло подобатись і татарам. Кримчани справедливо вважали, що слідом за точним визначенням кордону Москва робитиме спроби перенести його на Південь. Що ж до російського уряду, то він розумів, що проведення розмежування на місцевості викличе опір з боку запорожців і татар. Тому ще в червні 1703 р. Петро I у посланні до Мазепи підкреслював, що у випадку, коли турки наполягатимуть на проведенні розмежування, необхідно все чинити у відповідності із статтями мирного договору. Але до комісарів, які будуть визначати лінію кордону, не можна допускати татар, бо вони, погодившись із запорожцями, всілякими способами намагаються спровокувати війну між Росією і Туреччиною⁷⁹.

Незважаючи на зусилля Москви і Константинополя, проблему розмежування не вдалося розв'язати влітку 1703 р. Пізніше російський посол на переговорах з турками підкреслював, що це пов'язано з присутністю на кордоні великої кількості турецько-татарських військ⁸⁰. Не мали успіху спроби провести кордон і в 1704 р. На цей раз у всьому звинувачували запорожців. Так, у листопаді, на зустрічі з Толстим великий візир заявив, що, згідно з повідомленнями сілістрійського паші Юсуфа, представники Москви і Константинополя, приїхавши на кордон, нічого не встигли зробити, а зв'язане це з тим, що росіяни дізнались про можливий напад запорожців і сповістили про це турецького комісара. Посланці змушені були роз'їхатись⁸¹. Однак Мазепа це твердження паші повністю заперечив⁸². Як розвивалися ці події насправді — невідомо. До питання про зрив спроби розмежування турецький візир повернувся в лютому 1705 р. Тепер він говорив, що кордон не було проведено, бо представники обох країн не могли переправитись через Дніпро. Пропозицію росіян послати по човни в прикордонні міста турки відхилили, заявивши, що вирішили взяти судна в Очакові. Проте з Очакова човнів теж не дочекались. Тоді турецький комісар сказав, що затримка з пе-

реправою — справа рук кримського хана, який не бажав проведення розмежування і, нібито, намовив запорожців сховати свої човни⁸³.

Таким чином, виходило, що й цього року вина за невдачу проведення кордону лягала на Січ та Бахчисарай. Все це починало викликати роздратування в Константинополі, тим більше, що в кінці 1704 р. в Туреччину повернувся Мустафа-ага Новалі, якому нічого не вдалося зробити для того, щоб справа хоч трохи просунулась вперед. А це призвело до гострого дипломатичного конфлікту, який проявився в тому, що в квітні 1705 р. на кілька днів було заарештовано увесь склад російського посольства⁸⁴.

Стривожений таким поворотом подій, російський уряд знову відправив на кордон своїх представників. Їх очолював думний дяк О. Українцев. Про свій приїзд комісари одразу повідомили Січ⁸⁵. Отримавши листа від Українцева, запорожці зібрали раду, після чого відправили представникам російського уряду відповідь з вимогою описати «способи й ознаки», за якими має проводитись розмежування. Водночас вони підкреслювали, що взагалі на Запорозжжі ніколи ніяких кордонів аж до самого моря не було⁸⁶. Різно негативно поставились запорожці і до можливості поділу між двома державами Дніпра, на якому вони здавна займались промислами без будь-яких обмежень⁸⁷.

Москва та Батурин одразу відрагували на претензії, пред'явлені низовим військом. Так, у червні до козаків було послано царську грамоту і лист від гетьмана з відповідями на їх скарги і умовляннями не чинити перешкод проведенню кордону⁸⁸. Увага до подій на Запорозжжі посилилась і в Криму. Мазепа, який тримав росіян у курсі справи, в листі до князя Олександра Меншикова зазначав, що, з одного боку, запорожці заважають проводити «комісіальну справу», а з іншого, — войовничі настрої запанували серед кримчан. Зважаючи на ситуацію, гетьман уважно стежив за поведінкою козаків і татар, побоюючись, що вони можуть об'єднатися для спільного виступу проти Росії, тим більше, що біля Дніпра вже стояли війська сілістрійського сераскера Юсуфа⁸⁹. Невдовзі Мазепа отримав інформацію з Криму про підготовку нападу на українські та російські міста⁹⁰. В зв'язку з цим він передав Меншикову прохання Українцева про відправку на Січ царської грамоти, якою заборонялося заважати розмежуванню. Сам Мазепа не хотів писати до запорожців листа, знаючи, що вони на нього не зважатимуть. Гетьман мав підстави для цього, бо спроба вплинути на козаків з його боку вже була, однак не дала бажаного результату, а кошовий отаман Гордієнко навіть побив гетьманського посланця мало не до смерті⁹¹.

Антиросійські дії запорожців перегукувалися з настроями в Криму. Так, у липні Роман Селезневич доносить Мазепі, що в Переволочній з'явився виходець з ханства. Останній розповів, що під час служби в свого володаря підслухав розмову, в якій йшлося про наказ, присланий до хана від Ахмеда III. Згідно з цим наказом, Газі-Гірей III мусив готувати орду до війни. Планувався великий похід, в який повинні були виступити всі татари, починаючи з п'ятнадцятирічних підлітків. А після з'єднання із запорожцями вони мали йти під українські міста. Втікач розповів, що чув про лист від січовиків, в якому ті обіцяли підтримати татарський виступ, а також про те, що в Криму нагромаджуються військові припаси і готується до війни турецький флот⁹².

Загроза війни стрімко наростала, та, незважаючи на це, вже в кінці липня — на початку серпня, згідно з повідомленням Толстого, з Константинополя до кримського хана було послано указ, щоб «татари жили сумирно і не чинили агресивних дій по відношенню до російської сторони». Проте кримчани і не думали заспокоюватись, ходили чутки, що вони мирно з козаками не живуть. У зв'язку з цим Толстой просив Мазепу періодично повідомляти йому про розвиток стосунків Січі і Бахчисарая, бо він не знав, як йому сприймати скарги на запорожців, що надходили від татар до Порту⁹³. Але претензії були взаємними. Так, невдовзі російська сторона передала туркам реєстр з переліком усіх шкод від татар і поставила вимогу про відшкодування збитків. Навряд чи Москва розраховувала на позитивну

відповідь Константинополя, але вона робила все можливе, щоб довести свою схильність до миру. Турки також не залишались у боргу, і на зустрічі з послом візир заявив, що татари нічого не будуть повертати, бо козаки постійно беруть у полон і вбивають їх людей, виганяють коней та худобу, займаються крадіжками. Коли ж кримчани щось візьмуть, то, згідно з указами Порти, мусять усе віддавати⁹⁴.

Не маючи підтримки з боку Константинополя, кримські татари були змушені утримуватись від антиросійських дій. А запорожці, залишені без союзників, не наважувались чинити щось проти Москви. І вже в кінці липня, згідно з повідомленням Українцева, вони «стихли»⁹⁵. Крім того, як писав Мазепа Меншикову, козаки були непостійними в своїх намірах. Так, одного разу посланці з Січі говорили йому: «Не вір, пане гетьмане, нікому в нас не раді, хоч що і говорять, то не завжди так стається. І тепер з того нічого не буде, бо мало не все військо — одні по сіль, а другі на рибні промисли — розійшлось»⁹⁶.

І все ж Мазепа був серйозно стривожений можливістю рішучого опору розмежуванню з боку низового війська. Він говорив Українцеву, що на низу Дніпра, Буга, Великого і Малого Інгулів місцеві жителі постійно добувають сіль, ловлять рибу і везуть продавати в українські міста та Очаків. А коли ці території відійдуть до Туреччини, то «в народі буде нарікання, а найгірше до верховної влади поставляться запорожці»⁹⁷. Тому російський уряд, враховуючи всю складність становища, вирішив діяти обережно. Так, зокрема, Українцеву наказувалось, щоб у випадку опору розмежуванню з боку січовиків лінію кордону визначати письмово, і тільки після приведення низового війська до покірності встановити межові знаки⁹⁸.

Всі протиріччя та незгоди, що виникали на кордоні через запорожців і татар, тільки затягували вирішення проблеми, але не могли вплинути на кінцевий результат. І вже в жовтні 1705 р. було підписано російсько-турецьку угоду про розмежування. Кордон було проведено по Дикому полю, що, безперечно, зачіпало інтереси низового війська. Проте в угоді спеціальною статею було визначено, що козаки можуть вільно займатися промислами на Дніпрі аж до самого гирла річки.

Таким чином, у період проведення розмежування політичні зв'язки запорожців з татарами не припинялись і, можливо, між ними була домовленість щодо опору встановленню кордону. Але ні Січ, ні Бахчисарай вже не могли протиставити себе Російській державі без підтримки Туреччини.

Після проведення кордону запорожці продовжували чинити опір усім, хто зазіхав на їх вольності. Так, на початку 1706 р. вони всіляко шкодили росіянам та українцям, які, оселившись на Запорожжі, займались промислами. Мазепа, вважаючи, що запорожці роблять це не без чиеїсь підказки, вирішив довідатись, хто з України чи з сусідніх держав підмовляє їх проти царської та гетьманської влади. З цією метою він послав на Січ 2 листи, в яких висловив свою підозру. Козаки відповіли гетьману, що на даний час вони ні з ким не мають політичних стосунків. Ця відповідь не влаштувала Мазепу, але оскільки його підозри нічим не підтвердились, він вирішив, що запорожці і самі не знають про таємні задуми і вчинки «проклятого кошового» Гордієнка, якого він вважав ініціатором антиурядових виступів⁹⁹.

До нового загострення ситуації спричинились самі росіяни. Так, восени, згідно з наказом Петра I, з Січі на військову службу вирушив загін запорожців. Але невдовзі козаки повернулися назад, бо їм не дали жалування на похід і погрожували вигнати з міст за пограбування місцевого населення. Як доносив у середині листопада Мазепа боярину Ф. Головіну, збуджені, готові до бунту козаки, прибувши на Січ, зібрали раду, на якій частина січовиків висловились за відправку до Газі-Гірея III своїх посланців з проханням про допомогу, інші — були проти цього. Суперечки між козаками призвели до справжньої бійки. Намагаючись тримати ситуацію під контролем, гетьман наказав переволочинському «дозорцю» відправити до Січі надійних людей. Він хотів довідатись, чи виконали запорожці свій «злий» намір, чи ні. Про всяк випадок Мазепа збирався виступити з полками до

Гадяча, щоб примусити козаків відмовитись від планів об'єднання з татарами. Проте вже в грудні заворушення на Січі поступово припинились¹⁰⁰.

Але неспокійно було в Криму. Протягом 1706 р. кримський хан неодноразово звертався до султана з проханням зруйнувати Кам'яний Затон¹⁰¹, що по суті означало б початок війни Туреччини з Росією. А в Константинополі було розглянуто ряд справ, пов'язаних з пограбуваннями татар козаками, відгоном худоби та крадіжками. При цьому турки хотіли, щоб російський уряд відшкодував збитки за нове пограбування грецьких купців запорожцями. Але на цей раз Москва відмовила їм, нагадавши, що ще 5 років тому цар заборонив купцям їздити через Україну, де їм загрожує велика небезпека¹⁰².

До березня 1707 р. відноситься нова спроба кримського хана підмовити Константинополь до війни з Росією. Так, до Ахмеда III був посланий візир Газі-Гірея III на чолі кількатисячного загону татар з проханням розпочати бойові дії, а на Січ приїжджали посланці від очаківського паші, які підбурювали запорожців на повстання. Проте у правлячій верхівці Туреччини взяли верх прибічники мирних стосунків з Москвою, і в кінці березня Газі-Гірея III було зміщено з ханського трону, а на його місце призначено більш поміркованого Каплан-Гірея I. Це сприяло зменшенню агресивності кримських татар¹⁰³.

Відтоді і до кінця 1708 р. немає звісток про політичні стосунки Запорозької Січі з Кримським ханством. Документи містять лише повідомлення про пограбування низовим військом кримчан. Часом такі дії запорожців призводили до надзвичайно негативної реакції Бахчисарая. Так, у лютому 1707 р. якийсь «доброзичливий» чоловік повідомляв у Переволочну, що орда забрала в полон понад 100 запорожців за шкоди, які козаки вчинили татарам. Повідомлення про розбої запорожців було відправлено і в Константинополь, а самі кримчани пригрозили розорити Січ, якщо козаки не втихомиряться. Все це, кінець кінцем змусило січовиків прийняти рішення про заборону під страхом смерті нападів на Крим¹⁰⁴. У травні продовжувався розбір справи, пов'язаної з пограбуванням запорожцями грецьких купців. Цим займався сілістрійський паша, який вимагав від Мазепи розрахунку за пограбовані товари. У відповідь гетьман відправив до нього нападників. Але коли вони прибули до паші, той заявив, що прислані розбійники коштують менше тисячі левів, а вартість пограбованих товарів — 50 тис. левів, і наказав відправити запорожців назад в Україну¹⁰⁵. Цим справа, про яку знали і в Константинополі, не завершилась. З проханням про відшкодування купцям вартості втрачених товарів до Мазепи звертався і російський посол. Але гетьман і йому відповідав, що всі ті розбійники — «гультяї і жебраки», вони не мають ні батьків, ні якоїсь власності і через свою бідність нічого, крім життя, віддати не можуть¹⁰⁶. Січовики, очевидно, не хотіли продовження цієї справи і написали в Москву листа, зазначаючи, що це не вони чинять грабежі в «кримській стороні» та інших місцях, а «своєвольні люди», які збираються з різних країн. Козаки підкреслювали, що ці розбійники, когось пограбувавши, називають себе запорожцями і цим знеславлюють низове військо. Щоб навести порядок на Запорожжі, січовики зібрали військо і частину «своєвольців» відігнали, частину стратили, а за інших, що втекли за Дніпро, написали Мазепі, який наказав їх розгромити¹⁰⁷.

Проте, незважаючи на всі запевнення запорожців про свою сумирну поведінку, грабежі на кордоні не припинялись. Так, у серпні гетьман дізнався про відгін 500 коней з Білогородщини, а на початку вересня до Мазепи прибув посланець від сілістрійського паші зі скаргою на викрадення 700 коней. Паша Юсуф вимагав, щоб за завдану шкоду були заплачені гроші або повернуто все пограбоване. Якщо ж у цьому буде відмовлено, просив паша, то нехай Мазепа напише, що запорожці — «вільний і своєвольний народ», який не має над собою ніякої влади. Тоді сераскір сам буде знати, як з тими розбійниками вчинити, щоб помститися за грабежі¹⁰⁸. Мазепа негайно зайнявся розслідуванням справи, вимагаючи пояснень від Січі. В кінці вересня запорожці прислали гетьману відповідь, зазначаючи, що на військовій раді

було вирішено все забране відшукати й повернути, а після прийняття необхідних заходів вдалося знайти 300 коней; тепер же козаки відсилають до Чигирини лише 240, бо частина померла ще на шляху з Білогородщини «за прудким погоном», а інші пізніше. В листі до Мазепи, запорожці не шкодували запевнень у вірності і дотриманні мирних угод. Так, вони підкреслювали, що те незначне число «своєвольців», яке є серед них, знеславлює все військо. Тому було прийнято рішення про розшук і покарання всіх розбійників. Проте жодного з них поки що не вдалося знайти, бо всі поховались по лугах і в очереті. Якщо ж пізніше хтось з тих розбійників і з'явиться на Кіш, то його схоплять і покарають¹⁰⁹.

Та невдовзі січовики забули про всі свої обіцянки, що дало підставу гетьману твердити, що «з давніх часів запорожці з татарами... ніколи... мирно не живуть, але завжди одні одних обкрадають і розбивають»¹¹⁰. Так, уже в грудні Мазепа повідомляв Головкіну, що недавно він посилав на Запорожжя конотопського сотника, який мав переконати козаків у необхідності повернути все пограбоване в Білогородщині. Але січовики з нього тільки посміялися і покрали коней. Ситуацію хотів виправити кошовий отаман Петро Сорочинський, але його змінив Гордієнко, за якого все залишилося по-старому. Сам же гетьман нічого не міг зробити, щоб схопити злочинців, бо «шукати вітер в полі неможливо».

Через деякий час паша Юсуф знову надіслав Мазепі листа з проханням про повернення грошей за 3060 овець, відігнаних запорожцями¹¹¹.

Такими дії низового війська в періоди відносного затишшя у політичних відносинах Січі і Бахчисарая. Вони, безперечно, викликали роздратування правлячої верхівки Османської імперії, що поряд з донесеннями кримських татар про зростання воєнної загрози з боку Москви періодично створювало напруження в російсько-турецьких відносинах. За таких обставин росіяни уважно стежили за настроями на Запорожжі. Так, наприкінці 1707 р. з Москви до Батурина прибув царський гонець О. Кікін, якому було доручено дізнатися про стосунки запорожців з кримськими татарами. Все це робилося з огляду на те, що Петро I отримав інформацію про можливий початок війни з Туреччиною¹¹². Повідомлення не могло не стривожити, тим більше, що на Дону спалахнуло козацьке повстання. Про це знало низове віско і співчувало повсталим. Тому його антиросійські настрої активізувалися з появою на Запорожжі Кіндрата Булавина, який закликав запорожців до підтримки донців. Саме через Січ Булавин збирався просити допомоги кримських татар. Характерно, що січовики погодились підтримати донських козаків у тому випадку, коли до них приєднається білгородська і ногайська орда, а також гірські черкеси і калмики¹¹³. Про небезпеку такого об'єднання російський уряд знав — повідомлення про можливість спільного козацько-татарського виступу в травні 1708 р. послав Петру I князь Д. Голіцин. Він писав, що біля Кам'яного Затону зібралась велика кількість татар, а до Булавина вже приєдналось значне число запорожців. При цьому князь висловлював занепокоєння в зв'язку з тим, що козаки спільно з ордою можуть відбити гармати, які він зібрався перевозити з Новобородицької фортеці до Кам'яного Затону¹¹⁴.

Таким чином, різка зміна зовнішньополітичного курсу Російської держави на початку XVIII ст. створила для Запорозької Січі і Кримського ханства такі умови існування, за яких вони були змушені обличити свою давню ворожнечу і активізувати пошуки шляхів співробітництва. Так, постійне невдоволення запорожців викликала заборона вести бойові дії проти Криму, а також недопущення політичних і економічних взаємовідносин з татарами. Січовикам здавалося недостатньо того, що Москва забезпечувала їм заняття промислами і щорічно надсилала жалування, а крім того, постійне зростання військової присутності росіян на Запорожжі приводило до обмеження козацьких «вольностей». Але найбільше стривожила й обурила їх прямо висловлена ідея знищення Січі. Тому козаки, шукаючи вихід із ситуації, що склалася, звертались по допомогу до своїх найближчих сусідів, одним з яких було Кримське ханство.

Татари перебували не в кращому становищі. Для Криму настав важкий період існування, коли для врятування ханства від знищення Росією було необхідно використати всіх потенційних союзників. А одним з них здавна вважалась Запорозька Січ, і татари воліли бачити козаків серед своїх друзів, а не ворогів. Співробітництво з низовим військом було необхідне татарам не тільки тому, що воно являло собою значну військову силу. Набагато більше значення мало те, що через запорожців до виступу проти Російської держави можна було залучити всю Україну.

Всі ці обставини примушували запорожців і татар підтримувати політичні зв'язки, будувати плани спільної боротьби із зовнішнім ворогом. Взаємовідносини Січі з Бахчисараєм у період з 1700 до кінця 1708 рр. характеризувалися різною інтенсивністю. Свого піку вони досягли в кінці 1702 — на початку 1703 рр., коли кримчани і козаки, при підтримці окремих представників турецького уряду, мали реальний шанс здійснити виступ проти Москви. Але в Константинополі взяли верх прибічники мирних взаємовідносин з Росією, і всі плани запорожців і татар було зірвано.

Періоди активних стосунків змінювались такими, коли політичні зв'язки між Запорозькою Січчю і Кримським ханством були відсутніми, або відносно слабкими. Документи за ті часи наповнені звістками про взаємні пограбування запорожців і татар. Але, по-перше, розбої на кордонах часто здійснювались без санкції Січі чи Бахчисарає, окремими козацькими і татарськими загонами. По-друге, кримчани у своїх донесеннях до Константинополя навмисно перебільшували масштаби прикордонних конфліктів, бажаючи спровокувати збройний виступ Туреччини проти Росії.

Отже, початок XVIII ст. позначений зближенням політичних позицій Запорозької Січі і Кримського ханства. Це було викликане насамперед тим, що запорожці і татари дедалі гостріше відчували загрозу своєму існуванню з боку Російської держави. А з кінця 1708 р. почався наступний етап політичних відносин козаків з кримчанами, пов'язаний з новими перспективами, що відкривалися з приходом на Україну шведської армії на чолі з Карлом XII і приєднанням до неї Івана Мазепи.

¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. — СПб., 1830. — Т. 3. — С. 526 — 528.

² Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир, 1903. — Т. 1. — С. 796 — 799.

³ Там же. — С. 799 — 800.

⁴ Там же. — С. 815 — 816.

⁵ Центр. держ. арх. давніх актів Росії (далі — ЦДАДА Росії), ф. 123, оп. 1, 1699, арк. 10 — 10 зв.

⁶ Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. — СПб., 1887. — С. 676.

⁷ ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1699 — 1700, спр. 27, арк. 276 — 279.

⁸ Там же, арк. 528 — 531, зв.; оп. 1, 1699, спр. 7, арк. 379 зв, 380 зв.

⁹ Там же, оп. 1, 1699, спр. 7, арк. 385.

¹⁰ Там же, оп. 1, 1699 — 1700, спр. 27, арк. 581 зв, 605 зв.

¹¹ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 857 — 865.

¹² Там же. — С. 874.

¹³ Там же. — С. 875 — 880.

¹⁴ Там же. — С. 881 — 883.

¹⁵ Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 677 — 678.

¹⁶ Каптерев Н. Ф. Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством (1669 — 1707 г.). — Б. м. і р. — С. 16 — 17.

¹⁷ ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 1, спр. 88, арк. 61.

¹⁸ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 908 — 909.

¹⁹ Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения во время Северной войны // Исторические записки. — 1941. — Т. 10. — С. 257.

²⁰ ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1703, спр. 5, арк. 3.

²¹ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 905.

²² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1962. — Кн. VIII (Т. 13 — 14). — С. 634 — 635.

²³ Соловьев С. М. Указ. соч. — С. 636 — 637.

²⁴ ЦДАДА Росії. — Ф. 229. — Оп. 3. — Спр. 122. — Арк. 224 — 224 зв.

²⁵ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 929 — 931.

- 26 Там же. — С. 924 — 925.
27 ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 3, спр. 1295, арк. 1 — 1 зв.
28 Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1889. — Т. 2. — С. 355 — 356.
29 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1702, спр. 1, арк. 291.
30 Письма и бумаги... — СПб., 1900. — Т. 4. — С. 502.
31 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1702, спр. 1, арк. 290 зв, 291 зв.
32 Там же, арк. 317.
33 Крылова Т. К. Русская дипломатия на Босфоре в начале XVIII в. (1700 — 1709 гг.) // Исторические записки. — 1959. — Т. 65. — С. 253; Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 239; Шутый В. Е. Введение // Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). — М., 1977. — С. 6.
34 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 909 — 912.
35 Там же. — С. 921 — 922.
36 Там же. — С. 945.
37 Там же. — С. 927 — 929.
38 Письма и бумаги... — Т. 2. — С. 429; Елагин С. История русского флота. Период азовский. Приложения. — СПб., 1864. — Ч. 1. — С. 511.
39 Елагин С. Указ. соч. — С. 511 — 512.
40 ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 3, спр. 122, арк. 143 зв. — 144 зв.
41 Орешкова С. Ф. Русско-турецкие отношения в начале XVIII в. — М., 1971. — С. 52 — 53.
42 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1702, спр. 1, арк. 444 зв. — 445.
43 Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 685 — 686.
44 Там же. — С. 688 — 689.
45 Там же. — С. 696.
46 ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1702 — 1703, спр. 2, арк. 955 — 955 зв.
47 Там же, ф. 229, оп. 3, спр. 122, арк. 147 зв. — 148.
48 Там же, арк. 115 — 116.
49 Там же, арк. 107 — 107 зв, 115 — 116.
50 ЦНБ НАН України. ВР, ф. 3, спр. 7060 — 7148, арк. 141 — 142.
51 ЦДАДА Росії, ф. 229, оп. 3, спр. 122, арк. 148 — 148 зв.
52 Там же, арк. III — III зв.
53 Там же, ф. 89, оп. 1, 1703, спр. 2, арк. 49.
54 Там же, арк. 89 зв. — 91.
55 Там же, арк. 47 — 47 зв.
56 Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. — М., 1837. — Т. 2. — С. 455.
57 Акты, относящиеся к истории Войска Донского, собранные генерал-майором А. А. Лишним. — Новочеркасск, 1891. — С. 209.
58 Яворницкий Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1991. — Т. 3. — С. 244.
59 ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 3, спр. 1317, арк. 1 — 2; Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 931 — 940, 948 — 950.
60 ЦНБ НАН України. ВР, ф. 8, опр. 228м/97, арк. 1400 — 1407.
61 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 950.
62 Архів СПб ФІРІ РАН, ф. 83, оп. 1, спр. 510, арк. 1.
63 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 956 — 959.
64 Голиков И. И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы и предшествовавших измены Мазепы. — М., 1795. — Т. 15. — С. 19.
65 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 90 — 90 зв.
66 Там же, арк. 113 — 116.
67 Смирнов В. Д. Указ. соч. — С. 707.
68 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — С. 959 — 960.
69 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 175 — 176.
70 Окиншевич Л. Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму // Студії з Криму. — К., 1930. — 1-IX. — С. 203.
71 Там же. — С. 204 — 205.
72 Там же. — С. 208.
73 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 3, арк. 233 — 235.
74 Там же, ф. 124, оп. 3, спр. 1362, арк. 1-1 зв.
75 Каптерев Н. Ф. Указ. соч. — С. 50.
76 Письма и бумаги... СПб., 1893. — Т. 3. — С. 717 — 718, 721 — 722.
77 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 392 зв.
78 Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 253.
79 Письма и бумаги... — Т. 2. — С. 217 — 218.
80 Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 256.
81 ЦДАДА Росії, ф. 89, оп. 1, 1704, спр. 2, арк. 455 — 456 зв.
82 Там же, оп. 1, 1705, спр. 4, арк. 48.
83 Там же, арк. 64 зв. — 65.
84 Крылова Т. К. Русская дипломатия... — С. 253 — 254.
85 Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Владимир, 1903. — Т. 2. — С. 1187 — 1188.
86 Там же. — С. 1188 — 1189.
87 Там же. — С. 1190 — 1192.
88 Там же. — Т. 1. — С. 963 — 964.

- ⁸⁹ Там же. — С. 964 — 965.
⁹⁰ Архів СПб ФІРІ РАН, ф. 276, оп. 1, спр. 108, арк. 74.
⁹¹ Там же, арк. 74 — 75.
⁹² ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1705, спр. 4, арк. 637 — 638.
⁹³ Там же, ф. 89, оп. 1, 1705, спр. 4, арк. 200 зв.
⁹⁴ Там же, арк. 192.
⁹⁵ Архів СПб ФІРІ РАН, ф. 276, оп. 1, спр. 108, арк. 79.
⁹⁶ Там же.
⁹⁷ ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1705, спр. 4, арк. 702 зв. — 703.
⁹⁸ Письма и бумаги... — Т. 3. — С. 400.
⁹⁹ Эварницкий Д. И. Указ. соч. — Т. 1. — С. 977 — 978.
¹⁰⁰ Там же. — С. 982 — 991.
¹⁰¹ ЦДАДА Росії, ф. 9, відд. 2, оп. 3, 1706, спр. 6, арк. 428 — 431 зв.
¹⁰² Крылова Т. К. Русско-турецкие отношения... — С. 267 — 268.
¹⁰³ ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 4, спр. 63, арк. 3-3 зв; Крылова Т. К! Русская дипломатия... — С. 260 — 262.
¹⁰⁴ ЦДАДА Росії, ф. 124: оп. 4, спр. 64, арк. 1.
¹⁰⁵ Там же, спр. 83, арк. 1-1 зв.
¹⁰⁶ Там же, арк. 3-3 зв.
¹⁰⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 59 — 60.
¹⁰⁸ ЦДАДА Росії, ф. 124, оп. 4, спр. 115, арк. 1-2.
¹⁰⁹ Там же, спр. 119, арк. 1-1 зв.
¹¹⁰ Письма и бумаги... — СПб., 1912. — Т. 6. — С. 495.
¹¹¹ Там же. — С. 445 — 446.
¹¹² Мацьків Т. Україна у звітах англійського посла з Москви (1705 — 1710) // Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк — Львів — Київ — Мюнхен, 1993. — С. 92.
¹¹³ Булавинское восстание (1707 — 1708 гг.) // Труды историко-археологического института Академии наук СССР. — М., 1935. — Т. 12. — С. 371 — 373; Письма и бумаги... — СПб., 1912. — Т. 7. — С. 531 — 532; ЦНБ НАН України. ВР, ф. 3, спр. 7060 — 7148, арк. 142 зв.
¹¹⁴ Письма и бумаги... — Т. 7. — С. 425 — 426.